

**Софийски университет „Свети Климент Охридски“
Факултет по начална и предучилищна педагогика
Катедра по специална педагогика и логопедия**

АВТОРЕФЕРАТ

КЪМ

Дисертационен труд

**за присъждане на научна степен „доктор“ по научно
направление 1.2 Педагогика (Специална педагогика)**

на тема:

**„Методи и средства за оценяване на комуникацията в
обучението на невербални зрително затруднени ученици с
множество увреждания“**

Автор: Емануела Стоилова

Научен ръководител: Доц. дпн Мира Цветкова- Арсова

София, 2015

Съдържание

	Стр.
Увод.....	3
Глава 1. Комуникацията при зрително затруднени деца с множество увреждания.....	5
1.1. Детерминиране на комуникацията при зрително затруднени деца с множество увреждания.....	5
1.2. Етапи в развитието на комуникацията при деца с множество увреждания и сляпоглухи.....	6
1.3. Вербална и невербална комуникация.....	7
Глава 2. Оценяване на комуникативните умения.....	8
2.1. Специфични особености на процеса на оценяване.....	8
2.2. Избор на система и средства за комуникация при зрително затруднени ученици с множество увреждания.....	10
2.3. Определяне основния начин за комуникация при зрително затруднени ученици с множество увреждания.....	11
Глава 3. Постановка на изследването.....	13
Цел.....	13
1. Хипотези.....	13
2. Задачи.....	14
3. Методи.....	14
4. Контингент на изследването.....	16
5. Методика на изследването и процедура.....	19
5.1. Комуникационна карта.....	19
5.2. Комуникационна матрица.....	19
5.3. Скринингово оценяване на функционалните умения (FSSI).....	20
Глава 4. Анализ на резултатите.....	21
4.1. Анализ на резултатите от Комуникационна карта.....	21
4.2. Анализ на резултатите от Теста за скринингово изследване на функционалните умения – FSSI – раздел “Общуване”.....	21
4.3. Анализ на Комуникационната матрица на Роуланд.....	22
4.4. Търсене на зависимости по различни показатели.....	22
Изводи и препоръки.....	29
Приноси на дисертационния труд.....	32
Заклучение.....	33
Публикации по дисертационния труд.....	34

Увод

В продължение на дълги векове на децата с множество увреждания по света не сее обръщало никакво внимание, особено от педагогическа гледна точка. Едва през 19 и 20 век усилията се насочват към разбиране на потребностите на тази особена категория лица и се поставя началото на усилията за посрещане на специфичните им потребности. Постепенно обществото започва да разбира необходимостта от тяхното обучение и започват да се разработват индивидуални учебни планове и програми, които да задоволят уникалните им образователни способности и да спомогнат за развитие на уменията им.

В специалната педагогика като цяло съществува степенуване на уврежданията на първични и вторични. Понякога това е възможно при деца с множество увреждания. В повечето случаи обаче комбинацията от проблеми е толкова значителна, че е трудно или невъзможно да се извърши подобно степенуване.

Ето защо повечето автори днес се обединяват около схващането, че е погрешно да се говори за първично, вторични и последващи нарушения при ученици с множество увреждания (**Харт,1988**). Вместо това на всички увреждания следва да се гледа като на равни с цел да се постави ударение върху тоталното поражение, което те нанасят в цялостното развитие на детето.

У нас се е наложило схващането, че зрително затруднени с множество увреждания са тези деца, попадащи в категорията “лица със зрително нарушение“ и визус съответно от 0 до 0.2 на по-доброто око и с поне още едно допълнително увреждане, независимо дали то е интелектуално, физическо, сензорно или емоционално и независимо от степента му на проявление(лека, умерена, тежка или дълбока форма) или пък комбинация от няколко допълнителни нарушения (**Цветкова-Арсова, 2002**).

За истинско съвременно обучение на децата с множество увреждания можем да говорим през 1998 г., когато във Варненското училище за деца с нарушено зрение започва обучение на деца с по-тежки нарушения под влияние на практиката в САЩ и Германия. Сега и в двете специални училища за деца с нарушено зрение у нас са създадени специални секции с добре подготвени екипи, които обучават такива деца. За тези 17 години у нас е натрупан добър

опит. Редица учители специализираха в САЩ, Германия и Великобритания, налице е значително количество специализирана литература в тази област. Много положително е, че наши учители подготвят специалисти в други Източно Европейски страни – Македония, Сърбия, Армения, Молдова и др. Също така се появиха и значими български публикации в тази област.

На фона на тези постижения трябва да подчертаем, че изследванията на зрително затруднени деца с множество увреждания у нас едва сега започват. От изключително важно значение е да се направи качествено оценяване на базисните умения за общуване на тези деца, защото на тази основа се гради цялостното им обучение в бъдеще. Като се вземе под внимание и фактът, че един значителен процент от децата и учениците с множество увреждания са невербални, проблемът е още по-сериозен.

В това отношение училищната практика все още среща значителни трудности, тъй като въпреки че у нас са преведени немалко чуждестранни оценъчни процедури за установяване състоянието на общуването при ученици с множество увреждания, същите не се познават достатъчно добре в практиката и често не се прилагат. От това страда първоначалното, а и последващите оценявания на учениците с множество увреждания и се затруднява процеса им на обучение, който не стъпва веднага върху добра и сигурна основа, свързана с осъществяването на адекватно общуване между учители, терапевти и други специалисти от една страна, и учениците със зрителни и множество увреждания, от друга страна.

Затова и считаме, че избраната тема е значима, защото може да предостави ценна информация за подобряване на училищната практика у нас при работа с деца с множество увреждания. Резултатите от тази разработка могат да са полезни както за теорията, но в по-висока степен за практиката на учители на зрително затруднени деца с множество увреждания, на психолози, логопеди, възпитатели, родители и администратори, които менажират това обучение.

Глава първа

Комуникацията при зрително затруднени деца с множество увреждания

1.1. Детерминиране на комуникацията при зрително затруднени деца с множество увреждания

Комуникацията е общуване между хората , като при този процес те обменят информация и предават съобщения по между си, като за да се осъществи общуването е необходимо да са налице поне двама души или партньори. Това е начинът, по който споделяме нашите знания, потребности, желаниа, и чувства.

До 70-те години на ХХ век господстваше схващането, че общуването е поведение, реализиращо се единствено под формата на език и реч. Във връзка с включването в системата на специалното обучение на ученици с дълбоки множествени увреждания се наложи това схващане да бъде променено. Днес под общуване се разбира почти всяко човешко поведение, тъй като във всяко поведение могат да бъдат открити елементи, целящи общуване (**Цветкова-Арсова, 2004**).

Общуването предшества езика и се явява основа за бъдещото развитие на езика и речта. За деца, които имат слухови и зрителни проблеми , комуникацията е малко по различна, затова е важно те да имат комуникационна система, посредством, която да общуват. Комуникацията помага на детето да развие много области от своето познание, като социални умения, когнитивни умения и умения за самообслужване. Комуникационната система трябва да включва начин за предаване на съобщение (експресия) и за получаване на съобщение (разбиране). Много важно е и всеки, който взаимодейства с детето да знае, как то изпраща и приема съобщенията.

Децата с множество увреждания имат широк кръг поведенчески реакции, явяващи се основа за бъдеща комуникация. Те възприемат и възпроизвеждат информация по уникални пътища, зависещи от техните способности и навици.

Трябва да се отбележи, че развитието на уменията за общуване се явява

основа за формиране на всички детски навици. Затова и комуникацията заема основно място в индивидуалния учебен план на всяко едно дете.

1.2. Етапи в развитието на комуникацията при деца с множество увреждания и сляпоглухи

Развитието на комуникация при сляпоглухите и децата с множество увреждания следва определена схема, състояща се от седем равнища, като тя започва от най-ниското ниво и достига до най-високото възможно. Не всяко дете с множество увреждания ще премине през всички нива на комуникация, някои деца си остават на ниските нива, а други с течение на времето и подходящо обучение преминават на по високо ниво (**по Роуланд и Стремъл-Кембъл, 1987; Роуланд и Швайгърт, 1998**):

- **Равнище I:** Непреднамерено поведение или общуване
- **Равнище II :** Преднамерено поведение или общуване
- **Равнище III :** Нетипично предсимволно общуване
- **Равнище IV :** Общовъзприето предсимволно общуване
- **Равнище V :** Конкретно символно общуване
- **Равнище VI :** Абстрактно символно общуване
- **Равнище VII :** Формално символно общуване(език)

В допълнение към тази схема тези автори предлагат и таблица с основните форми и средства на комуникация, които спадат към отделните равнища, за по-голямо удобство те ги разделят на несимволно и символно общуване. Към несимволното общуване спадат първите четири равнища, към символното-останалите три равнища.

Роуланд (2004) също определя 7 нива на комуникационна компетентност и общи цели на интервенция за лица, които в най-ранните етапи на комуникационно развитие. Тези седем нива са включени в специално разработен от нея инструмент, наречен "Комуникационна матрица", чрез който се извършва оценка на комуникационната компетентност.

1. 3. Вербална и невербална комуникация

Според това дали се използва устната реч в процеса на общуване, комуникацията се разделя на вербална и невербална(по Крук, 2000). В тази класификация авторката включва жестовата реч към вербалните форми за общуване като указание за това, че тя е една стояща по-висока в йерархията цялостна система за общуване.

Таблица 1 Вербална и невербална комуникация

Невербална комуникация	Вербална комуникация
А. Език на тялото и сигнали	А. Устна реч
Б. Естествени жестове, пантомима	Б. Жестова реч
В. Вокализация	В.Дактилиране
Г. Реални предмети	Г.Писмена реч
Д. Картинки, снимки	Д.Алтернативни електронни системи

Каква система за комуникация ще бъде избрана за детето, дали картинки, тактилни символи, жестове или устна реч, зависи много от индивидуалните способности на всяко дете. Ние даваме на детето всички алтернативи за общуване- реални предмети за асоциация, тактилни символи, картинки, жестове, устна реч или така наречената тотална комуникация. То само ще ни подсказва кое е най- добро за него. Тоталната комуникация не обърква децата. Едното средство само подчертава смисъла на другото. Ако детето не може да познае човека по гласа, то може да го разпознае по неговия символ и ако това му е трудно, може да го разпознае по жеста за неговото име.

Тоталната комуникация е важна за всяко едно дете, защото развива уменията му за общуване, независимо от нивото на неговия комуникативен потенциал. Тя помага и за постигане на основната цел в обучението на децата с множество увреждания – общуване.

Глава втора

Оценяване на комуникативните умения

2.1. Специфични особености на процеса на оценяване

Оценяването на зрително затруднени ученици с множество увреждания е един комплексен процес, който често пъти излиза от рамките на формалното оценяване с помощта на различни тестове, чек-листове и други стандартизирани и масово използвани оценъчни процедури. Групата на зрително затруднените деца с множество увреждания, както и тази на сляпоглухите е много разнообразна според вида и степента на зрителна загуба, способността за учене, физически и слухови увреждания, умствена и биологична възраст. Затова оценяването на зрително затруднени деца с множество увреждания е динамичен и непрекъснат процес, който изисква съвместна работа на широк кръг от специалисти, които заедно с родителите, обединяват усилията си за придобиване на максимално пълна картина за детето (**Цветкова-Арсова, 2002**). Тъй като основна цел на оценяването като процес е планирането на стратегии за въздействие, функционалното оценяване следва да бъде подход, ориентиран към определяне на базисното равнище на функциониране на ученика, неговото общуване, ниво на разбиране, календарна възраст, изисквания към околната среда, настаняване в подходящо учебно заведение. Според резултатите от това оценяване трябва да се изготви индивидуална учебна програма, която е съобразена с конкретните нужди и възможности на всеки един ученик, а също така да е функционална и значима, както за ученика, така и за неговото семейство.

Процесът на оценяване на ученика със зрителни и множество увреждания включва шест основни етапа или компонента (**Глисън, 1995**):

1. Подготовка и планиране.
2. Провеждане на интервю с родителите, учители (ако ученикът вече е посещавал някакво учебно заведение или детска градина) и други лица, които имат наблюдения върху ученика- например съседни, роднини и други.
3. Наблюдение на ученика.
4. Оценяване с помощта на формални оценъчни процедури.

5. Обобщаване на получените резултати.

6. Формулиране на изводи и препоръки и разработване на индивидуална учебна програма на ученика.

Оценяването на общуването при децата с множество увреждания обикновено се извършва от следните специалисти:

- Учител на зрително затруднените деца с множество увреждания
- Логопед
- Психолог
- Зрителен терапевт
- Физиотерапевт
- Аудиолог (при необходимост)
- Родител.

Всеки един от тях дава своето мнение относно възможностите на детето за използване на конкретен начин на общуване, като водеща роля при това оценяване имат логопедът и учителят на зрително затруднения ученик с множество увреждания.

Както всяко оценяване и това според използваните методи се разделя на неформално и формално, като първото се извършва с такива неформални методи като: интервю, наблюдение, нестандартизирани чек-листове и др., докато формалното използва тестове, скали, стандартизирани чек-листове и др. **(Радулов, 2004)**.

Оценяването на общуването при зрително затруднените деца с множество увреждания може да се извърши по различни начини в зависимост от това, дали се работи конкретно с ученика, или се събира информация по косвен път. Формите на оценяване са следните:

- Директни – наблюдение и тестиране на зрително затрудненото дете с множество увреждания по време на игра, разговор, взаимодействие и други дейности;
- Индиректни – запознаване с доклади, медицински досиета, резултати от предишни оценявания на ученика в различни области, разговори с родители, близки на ученика, учители, лекари и др.

Начините за оценяване на общуването може да се класифицират и според това, какви точно оценъчни процедури се използват и тогава формите на оценяване са следните:

- Формални – чрез прилагане на стандартизирани тестове и чек-листове;

- Неформални – чрез провеждане на интервю, наблюдение на ученика по време на изпълнение на различни дейности (**Цветкова-Арсова, 2004**).

2.2.Избор на система и средства за комуникация при зрително затруднени ученици с множество увреждания

Изборът на подходяща система и средства за комуникация при обучението на деца с множество увреждания е един от най-важните и сложни въпроси в целия процес на работа. Както вече споменахме децата с множество увреждания имат различна степен на сензорни нарушения, различни навици, способности и потребности, но всяко дете е необходимо да има ефективни пътища и средства, за да станат неговите потребности и желания понятни за другите, а те от своя страна трябва да имат пътища и средства, за да съобщават и да получават информация на детето. Нерядко от правилния първоначален избор зависи цялото по-нататъшно развитие на уменията за общуване у детето.

Според **Цветкова-Арсова(2004)** при избора на подходящ начин за общуване е необходимо да се взимат под внимание следните фактори:

- *Зрение;*
- *Слух;*
- *Моторни умения;*
- *Когнитивни умения;*
- *Поведение;*
- *Изисквания на формите на общуване;*
- *Умения, изисквани от партньорите в общуването;*
- *Потребност от адаптации.*

Сигъл-Коуси (1995) също определя етапи за избор на система и средства за комуникация и те са:

- *1 етап:* Оценка на комуникативните умения.
- *2 етап:* Подбор на средствата и начините за комуникация:
- *3 етап:* Определяне на комуникационната система.
- *4 етап:* Начало на използване на комуникационната система.
- *5 етап:* Преоценка на комуникационната система.

В допълнение към тези етапи **Мар и Сал(1999)** посочват, че оценяването и изборът на основен начин на общуване на сляпоглух ученик са две звена на един и същ процес. Всъщност оценяването на комуникативните умения на детето е дълъг и непрекъснат процес в течение на целия период на обучение, а посочените етапи са по-скоро условни, защото постепенно преминаваме през тях, като най-важен е първият от тях.

2.3. Определяне основния начин за комуникация при зрително затруднени ученици с множество увреждания

Както вече споменахме, за да се оценят уменията на зрително затрудненото дете с множество увреждания и сляпоглухото дете, трябва да са обедини информацията от неговите сензорни, когнитивни и моторни способности, както и да се определят потенциалните възможности на детето, за да може да се направи подходяща програма, съобразена с нуждите му. Оценката на комуникативните умения е само една част от целия процес, той включва още:

- Оценка на двигателни умения;
- Оценка на сензорни способности;
- Оценка на умения за самообслужване;
- Оценка на познавателни способности;
- Оценка на социално развитие.

В специалната литература са рядкост тестовете, специално създадени за оценяване на уменията за общуване у зрително затруднени ученици с множество увреждания и сляпоглухи. Повечето тестове за изследване на общуването са предназначени за деца без нарушения, за зрително затруднени или за деца със затруднения при обучението.

Роуланд и Стремъл-Кембъл (1987) наричат процеса на общуване "двойно умение за взаимодействие".

Графично моделът на общуване е представен във Фиг. 1:

„Модел на общуването“

Изборът на основен начин за комуникация трябва да бъде внимателен и съобразен с конкретните особености на зрително затруднения ученик с множество увреждания. Винаги се започва с това да се провери какви умения за общуване притежава вече той и по какъв начин изразява желанията си. Това може да бъде език на тялото или вокализация, картинни символи, жестова реч и т.н. От изключителна важност обаче е, да се започне с уменията за общуване, с които ученикът разполага вече и които са значими за него. Те трябва да бъдат уважени и приети и учителят да започне своето общуване с ученика на това ниво, на което той се намира в момента. Целта при овладяване на начин на общуване е ученикът да постигне лекота на изразяване и разбиране, за да може да той да комуникира колкото е възможно по-свободно и с течение на времето да може по-свободно да се изразява и да разбира хората.

Глава трета

Постановка на изследването

Цел: Основната цел на тази разработка е да се установи в сравнителен план практическата ефективност на различни методи и средства за оценяване на комуникацията в обучението на невербални зрително затруднени ученици с множество увреждания и да предложи подходящ набор от оценъчни процедури, които да се прилагат в училищната практика.

1. Хипотези:

Хипотеза 1: Скрининговото оценяване на функционалните умения чрез формални процедури е подходящ инструмент за определяне на базисния потенциал и настоящото равнище на функциониране на зрително затруднен невербален ученик с множество увреждания.

Алтернативна хипотеза 1: Скрининговото оценяване на функционалните умения чрез формални процедури не е подходящ инструмент за определяне на базисния потенциал и настоящото равнище на функциониране на зрително затруднен невербален ученик с множество увреждания.

Хипотеза 2: Използването на инструменти за неформално оценяване на невербални зрително затруднени ученици с множество увреждания е определящо за установяване базисните умения за общуване и дава ясна представа за настоящото равнище на комуникация на ученика.

Алтернативна хипотеза 2: Използването на инструменти за неформално оценяване на невербални зрително затруднени ученици с множество увреждания не е определящо за установяване базисните умения за общуване и дава ясна представа за настоящото равнище на комуникация на ученика.

Хипотеза 3: Оценяването на видовете и равнищата на комуникационно поведение е подходящо за измерване на базисните умения за общуване и дава добра и точна представа за настоящото равнище на комуникация на зрително затруднен невербален ученик с множество увреждания.

Алтернативна хипотеза 3: Оценяването на видовете и равнищата на комуникационно поведение не е подходящо за измерване на базисните умения

за общуване и не дава добра и точна представа за настоящото равнище на комуникация на зрително затруднен невербален ученик с множество увреждания.

Хипотеза 4: Степента на зрително увреждане на невербалните ученици с множество увреждания ще повлияе значително върху равнището им на общуване.

Алтернативна хипотеза 4: Степента на зрително увреждане на невербалните ученици с множество увреждания няма да повлияе значително върху равнището им на общуване.

2. Задачи

Това изследване си поставя следните основни задачи:

- Въз основа на експериментиране, сравнително да се изследва адекватността и ползата от различни методи и средства за оценяване на комуникацията на невербални зрително затруднени ученици с множество увреждания.
- Да се установи практическата ефективност на методите и средствата за комуникация в контекста на комплексното педагогическо оценяване на невербални зрително затруднените ученици с множество увреждания.
- Да се разработи система от подходящи процедури за оценяване на комуникацията на невербални зрително затруднените ученици с множество увреждания.
- Да се направят препоръки за подобряване на структурата и технологията в процеса на комплексното педагогическо оценяване на зрително затруднените ученици с множество увреждания по отношение на равнището им на общуване.

3. Методи

В това изследване бяха използвани следните методи:

3.1. Проучване на специалната литература върху комплексното оценяване на зрително затруднени с множество увреждания.

Проучването на специалната литература е важен метод, позволяващ запознаване с изследванията по даден проблем, извършени до

момента в България и по света. Методът дава възможност да се цитират актуални данни и да се построи подходяща научна база за провежданото експериментално изследване. За публикации, свързани с обучението на зрително затруднените ученици с множество увреждания у нас, може да се говори през последните две десетилетия. Прегледът на специалната литература показва, че въпреки „раздвижването” в тази област, изследванията на български език са все още твърде оскъдни, затова преобладаването на англоезичните източници може да се приеме за естествено. В това изследване бяха проучени над 60 заглавия.

3.2. Проучване на учебната документация.

Този метод е задължителен при извършване на експериментални изследвания, особено с ученици. Чрез него могат да се съберат всички необходими данни за възрастта на изследваните ученици, за класа, в който се обучават, да се осигури информация за зрителната диагноза и визуса, както и всякакви други нужни училищни данни. За нуждите на тази разработка бе проучена учебната документация, свързана с индивидуалните досиета на изследваните лица и специалните учебни програми за обучение на зрително затруднени ученици с множество увреждания, публикувани от МОН през 2011г.

3.3. Използване на формални и неформални процедури за специализирано оценяване на комуникация при невербални зрително затруднени ученици с множество увреждания.

Това е класически метод за събиране на желани сведения и данни в точно определена област. Чрез него с помощта на проверени и надеждни оценъчни процедури се осигурява необходимата информация за функционирането на изследваните лица в конкретна сфера или област – в настоящия случай: оценяване на комуникация при зрително затруднени ученици с множество увреждания.

3.4. Наблюдение.

Този класически метод на изследване позволява събиране на допълнителна информация и данни за изследваните ученици чрез наблюдение на възможни техни реакции и поведение по време на провеждане на тестове.

3.5. Количествена и качествена обработка и анализ на резултатите от експерименталната работа.

Благодарение на този метод е възможно обработването на получените данни с помощта на надеждни математико-статистически методи, които да направят достигнатите изводи надеждни и валидни. Методът позволява също така предлагането на качествена обработка на данните, чрез която да бъдат анализирани и обяснени получените резултати.

4. Контингент на изследването

В двете специални училища за деца с нарушено зрение в гр. София и гр. Варна е изключително трудно да се събере хомогенна група от ученици, които да са с множество увреждания, невербални, в определен възрастов диапазон, със сходен учебен опит. Поради сериозните сензорни нарушения, както и медицинските показатели на учениците, те започват училище в по-късна възраст и затова по време на това изследване те са за първа или втора година в клас, но календарната възраст на някои от тях е по-висока от тази за начална училищна възраст.

В това изследване бяха включени общо **52** зрително затруднени ученици с множество увреждания, като 26 от тях са ученици от СОУ за деца с нарушено зрение "Луи Брайл" гр. София и 26 са ученици от СОУ за деца с нарушено зрение „ Проф. Иван Шишманов” в гр. Варна. Тази група от общо 52 ученици представлява генералната съвкупност, тъй като обхваща всички възможни ученици с нарушено зрение на съответната възраст, които са невербални и посещават едно от двете специални училища у нас, в рамките на две последователни учебни години: 2012/2013г. и 2013/2014г., през които е провеждано изследването.

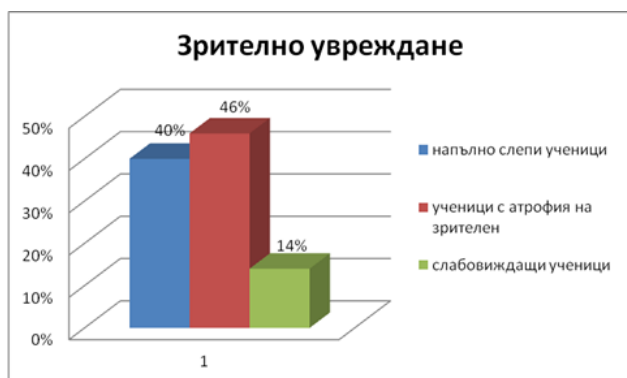
В контингента на изследването - ученици от специални училища за деца с нарушено зрение, бяха включени:

- **21** напълно слепи ученици (40%), попадащи в I и II група лица с нарушено зрение, а именно – тотално слепи със зрителна острота \emptyset и лица с перцепция на светлина (светлоусещане) – PL и зрителна острота между \emptyset – 0.01;

- **24** ученици с нарушено зрение (46%), при които визусът не може да бъде изследван, защото се касае за атрофия на зрителен нерв или други заболявания на очите.
- **7** слабовиждащи ученици (частичновиждащи и слабовиждащи) – 14%, попадащи в III и IV група лица с нарушено зрение и имащи зрителна острота между 0.01 и 0.2 на по-добре виждащото око.

На **Графика 1** е представено процентното съотношение на зрителните увреждания на изследваните лица.

Графика 1. Зрително увреждане на изследваните ученици в проценти

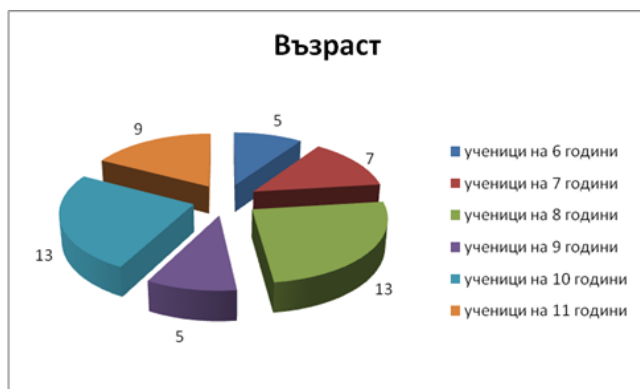
Всички изследвани ученици се обучават в програмите за деца с множество увреждания и са за първа или втора година в училище, независимо, че календарната им възраст в някои от случаите е по-висока.

В това изследване бяха включени:

5 ученици на 6 години;**7** ученици на 7 години;**13** ученици на 8 години;**5** ученици на 9 години;**13** ученици на 10 години;**9** ученици на 11 години.

Средната възраст на изследваните ученици е 8 години и 8 месеца.

Графика 2. Възраст на изследваните ученици

Всички изследвани ученици са с допълнителни увреждания, като:

- ✓ Детска церебрална парализа (ДЦП) – **20** ученици или 38%;
- ✓ Генетичен синдром – **5** ученици или 10%;
- ✓ Аутизъм и генерализирано разстройство в развитието (pervasive developmental disorders) – **9** ученици или 17%;
- ✓ Увреден слух – **4** ученици или 8%
- ✓ Други увреждания – **14** ученици или 27%.

На *Графика 3* са представени допълнителните увреждания на изследваните ученици в проценти.

Графика 3. Допълнителни увреждания на изследваните ученици в проценти

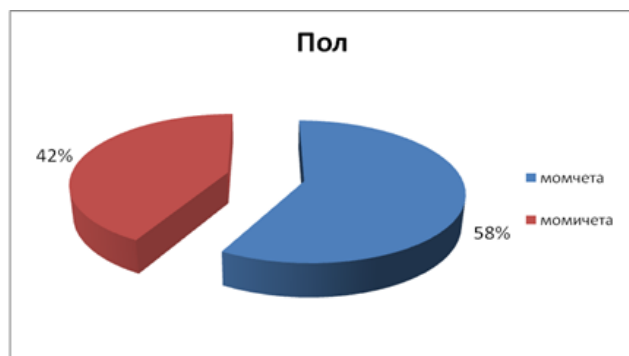
Всички ученици, включени в контингента на изследването, имат изоставане в интелектуалното развитие, като:

- **34** ученика или 65% са с Умерена степен на умствена изостаналост;
- **18** ученика или 35% са с Тежка степен на умствена изостаналост.

Беше направена и съпоставка по пол на изследваните ученици:

30 момчета – 58%; **22** момичета – 42%.

На *Графика 4* е представена диференциацията по пол на изследваните ученици в проценти:

Всички 52 ученици, които бяха включени в изследването, нямат развита устна реч и/или за общуването им се използват алтернативни форми на комуникация.

5. Методика на изследването и процедура

Методиката на изследването ни включва:

1. Комуникационна карта на Катлийн Стремъл от 1999 г.;
2. Комуникационна матрица на Чарити Роуланд от 1990 г., 1996 г., 2004г.;
3. Скринингово оценяване на функционалните умения (FSSI– Functional skills screening inventory) на Бекър, Скър, Паолети и Хамър от 1984 г. – раздел “Общуване”

5.1. Комуникационна карта (Катлийн Стремъл, 1999).

За оценяване настоящото ниво на комуникативните умения на ученика се използва комуникационната карта. Тя е много ясна и визуално представя нивото на ученика в момента на изследването.

Комуникационната карта е представителна оценка, която служи за визуален профил. Картата се използва да покаже три неща:

1. Комуникационното поведение на детето/ученика, което той демонстрира в момента.
2. Комуникационното поведение, което екипът от специалисти или оценяващият може да определи като подходящо за цел на новите задачи.
3. Потенциални комуникационни поведения, които могат да бъдат подходящи в бъдеще.

5.2. Комуникационна матрица (Чарити Роуланд, 1990, 1996, 2004)

Комуникационна матрица за оценка на комуникационните умения на лица в най-ранните етапи на комуникативното развитие, както и за лица, които използват някаква форма на комуникация, включително предсимволни или алтернативни и допълващи форми. Тя е разработена от д-р **Чарити Роуланд през 1990 г., и допълнена през 1996 г. и 2004г.**

Комуникационната матрица е серия от четири матрици, които представляват четирите основни причини за комуникация и седем нива на компетенция. Нивата на компетенция се различават по поведенията, които се

използват за комуникация, които варират от неумишлено (неосъзнато) поведение до използване на комбинации от два или три символа. Матрицата е инструмент за оценка, предназначен да посочи точно, как едно дете комуникира към момента и да предостави рамка за определяне на логически комуникационни цели с оглед на конкретни поведения и комуникационни функции или намерения, към които да се насочи вниманието. Матрицата е предназначена да бъде използвана с деца, които имат сериозни комуникативни увреждания, включително остри сензорни, двигателни и когнитивни увреждания. Тя може да е полезен инструмент за оценка на деца без остри увреждания, които също са в ранна фаза на комуникационно развитие. Матрицата има две основни части – Брошура и Профил. Резултатите на Комуникационната матрица могат да помогнат на родители и учители да вземат решение за общи комуникационни цели, които са подходящи предвид настоящите комуникационни умения на детето.

5.3. Скринингово оценяване на функционалните умения (FSSI - Functional skills screening inventory) на Бекър, Скър, Паолети и Хамър от 1984 г.

Тестът е създаден за измерване на уменията за живот и работа на умствено изостанали лица и лица с множество увреждания. Той може да бъде използван както при деца, така и при възрастни. В САЩ тестът FSSI е специално доразвит за използване в образователни програми със сляпоглухи.

Тестът за Скринингово оценяване на функционалните умения (FSSI) се състои от 8 области (скали), 27 подобласти (субскали) и 343 айтъми. Във всяка скала айтъмите са групирани в субскали и попадат в три Приоритетни нива. *Приоритет I* оценява самостоятелността на личността. *Приоритетно ниво II* включва айтъми, изискващи се за успешен живот в дом под наблюдение и работа в специално предприятие. *Приоритетно ниво III* предвижда самостоятелен и независим живот и конкурентоспособност в търсенето на работа. Получаването на резултатите от FSSI може да се основава на директно наблюдение в естествени условия или на информация, осигурена от лица, познаващи добре лицето с увреждане. Нивото му на самостоятелност и честотата на изпълнение на всеки айтъм се оценява по пет-степенна скала. В тази разработка ще разгледаме **само раздел „Общуване”**, тъй като само то касае настоящото изследване.

Глава четвърта

Анализ на данните и резултатите

Статистическата обработка на събраните данни и резултати бе извършена с програмата SPSS – 20.0 и с Excel.

4.1. Анализ на резултатите от Комуникационна карта

Най-напред бе извършен класически айтъм анализ за оценка на дискриминативните характеристики на отделните признаци и за вътрешна съгласуваност на отделните айтъми в тази оценъчна процедурас помощта на коефициента на надеждност алфа на Кронбах.

От гледна точка **на всички 53 айтъма** Комуникационната карта коефициентът на надеждност алфа на Кронбах показва много висока степен на вътрешна съгласуваност.

Алфа на Кронбах	Брой айтъми
.934	53

4.2. Анализ на резултатите от Теста за скринингово изследване на функционалните умения– FSSI – раздел “Общуване”

Беше извършен класически айтъм анализ за оценка на дискриминативните характеристики на отделните признаци и за вътрешна съгласуваност на отделните айтъми и в тази оценъчна процедураотновос помощта на коефициента на надеждност алфа на Кронбах.

От гледна точка на всички 27 айтъма в Теста за скрининговотооценяване- FSSI коефициентът на надеждност алфа на Кронбах показва много висока степен на вътрешна съгласуваност.

Алфа на Кронбах	Брой айтъми
.928	27

Погледнати глобално, 24 от айтъмите в Скрининговата процедура FSSI показват отлична степен на консистентност. Само три айтъма показват

незначително по-високи стойности от алфа на Кронбах, което не е основание за отстраняването им.

4.3. Анализ на Комуникационната матрица на Роуланд

В това изследване бе извършен анализ на още една оценъчна процедура- **Комуникационна матрица на Роуланд**. При нея също бе извършен класически айтъм анализ за оценка на дискриминативните характеристики на отделните признаци, както и за вътрешна съгласуваност на айтъмите. Изследваната група лица е същата, както при предходните две оценъчни процедури.

От гледна точка на всички 77 айтъма на Комуникационната матрица, коефициентът на надеждност алфа на Кронбах показва висока степен на вътрешна съгласуваност. И макар че, има стойности, които са близки до общата Алфа, разликите са много малки и се приема, че това е незначителна разлика, която не предполага отстраняване на айтъми от тази оценъчна процедура.

Алфа на Кронбах	Брой айтъми
.955	77

4.4. Търсене на зависимости по различни показатели

Също така бяха разгледани връзките и потърсени зависимости в представянето на всички изследвани ученици с Комуникационната карта, с Теста за скринингово оценяване-FSSI и Комуникационната матрица на Роуланд по следните показатели:

1. Пол;
2. Зрение (сляп или слабовиждащ);
3. Допълнителни увреждания – аутизъм, генетичен синдром, детска церебрална парализа(ДЦП);
4. Преждевременно раждане;
5. Възраст.

При търсенето на зависимости по пол и по вид зрително увреждане – слепота или слабо зрение, бе използван t-тест на Стюдънт, тъй като всеки един от тези признаци е с по две разновидности.

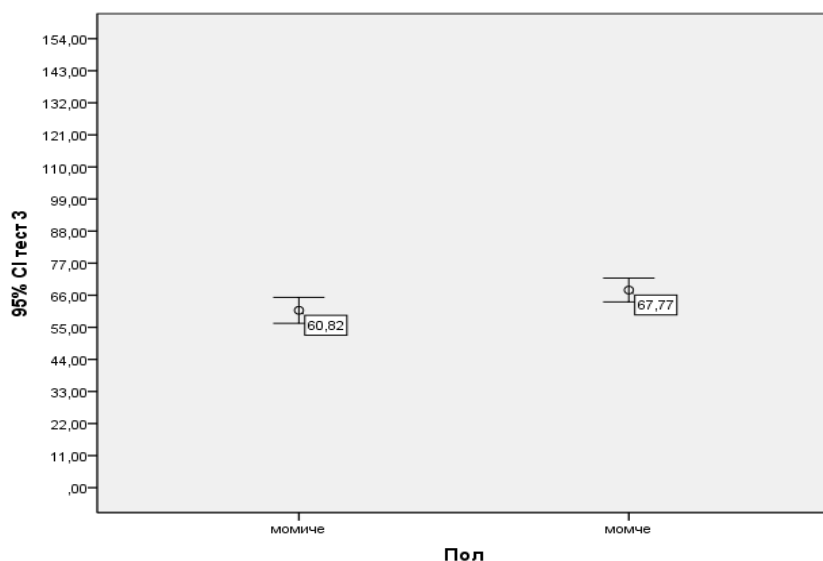
Данните показваха, че не се наблюдават значими разлики по пол, т.е. и момичетата, и момчетата, се представят еднакво добре както в отделните субскали на Комуникационната карта, така и в Теста FSSI.

При Комуникационната матрица на Роуланд, обаче се наблюдават статистически различия по пол в два от айтъмите. В айтъма *“Конкретни символи”* на Комуникационната матрица на Роуланд, момчетата се справят по добре от момичетата, като средният бал на момчетата е 17.58, а на момичетата 15.77.

И в айтъм *„Традиционна комуникация”* на Комуникационната матрица на Роуланд - момчетата също се справят по-добре от момичетата и това е представено, където техният резултат е 16.77, а на момичетата е 15.14.

В тази оценъчна процедура като цяло момчетата са показали по-добро представяне със среден резултат 67.77, а момичетата имат общ бал 60.82. Това е показано на Графика 5.

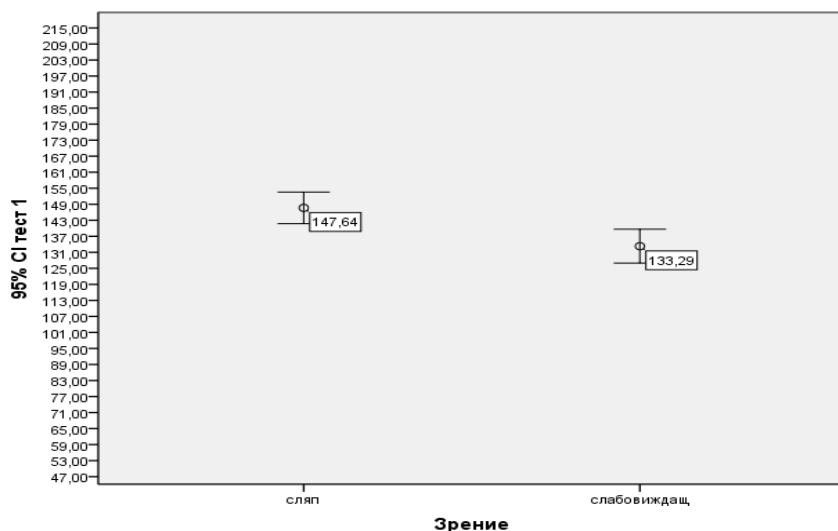
Графика 5: Резултати по пол с Комуникационна матрица на Роуланд

Бяха потърсени също и разлики между справянето с Комуникационната карта и Теста-FSSI при слепите и слабовиждащите ученици. По критерий «Зрение» в тези две оценъчни процедури се наблюдават пет статистически значими различия между слепи и слабовиждащи ученици и едно, което формално е над граничната стойност, но понеже е много близко до нея, и то е включено. В останалите субскали не се наблюдават значими различия между слепите и слабовиждащите ученици.

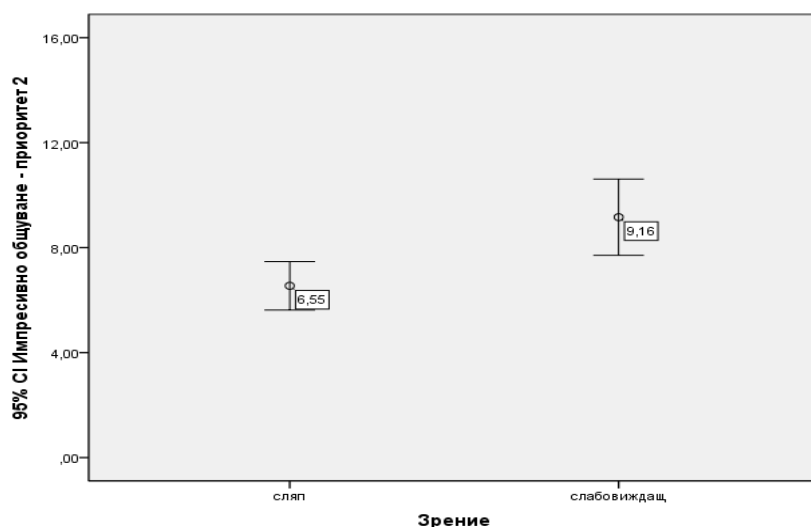
От *Графика 6* е видно, че с инструмента за оценка на комуникацията - Комуникационна карта, слепите ученици с множество увреждания се справят по-добре от слабовиждащите. Средният бал на слепите ученици е 147.64, а на слабовиждащите е 133.29.

Графика 6: Резултати по зрително увреждане с Комуникационна карта

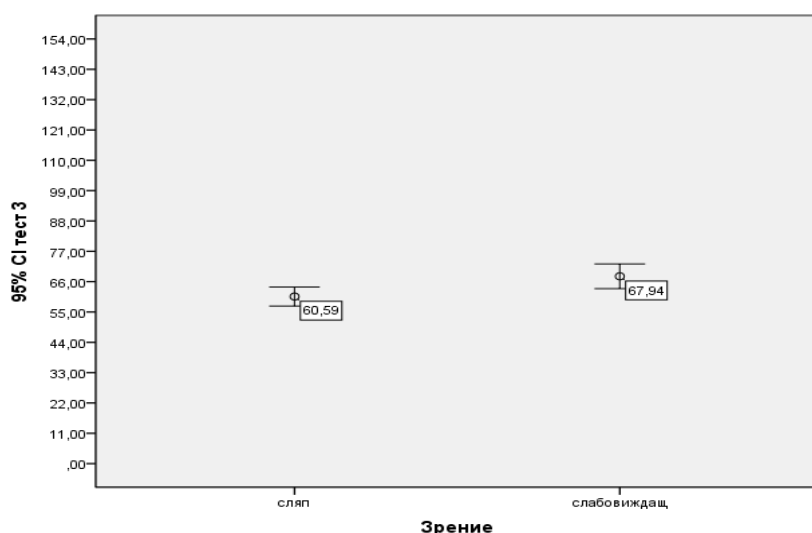
По отношение на Теста за скринингово оценяване на функционалните умения-FSSI се наблюдават следните резултати: в приоритет 2 на Импресивно общуване се наблюдава по-добро представяне на слабовиждащите ученици, които са със среден бал 9.16, а слепите ученици са със бал 6.55. Резултатите са представени на *графика 7*.

Графика 7: Резултати по зрително увреждане с Теста—FSSI в приоритет 2 на Импресивно общуване

В приоритет 3 на Експресивно общуване на Теста за скринингово оценяване - FSSI, също има статистически различия, които показват, че и тук слабовиждащите са показали по-добри резултати от слепите ученици.

Също така бяха потърсени и разлики между справянето с Комуникационната матрица на Роуланд при слепи и слабовиждащи ученици с множество увреждания. След анализ на данните стана ясно, че генерално в този инструмент за оценка на комуникацията при невербални зрително затруднени ученици с множество увреждания - Комуникационна матрица на Роуланд, слабовиждащите се справят по-добре от слепите ученици, като резултатите са: 67.94 за слабовиждащите и 60.59 за слепите и са представени на Графика 8.

Графика 8: Резултати по зрително увреждане с Комуникационна матрица на Роуланд

При търсенето на зависимост по критерий „допълнителни увреждания“, където са включени: аутизъм, генетичен синдром и преждевременно раждане, се наблюдават следните различия: По критерий „аутизъм“ в Комуникационната карта няма различия, ав Теста за скринингово оценяване-FSSI има само едно значимо различие. По същия критерий „аутизъм“ в изследването с Комуникационната матрица бяха намерени 3 статистически различия, където се вижда една и съща зависимост, а тя е , че учениците с допълнително увреждане-аутизъм са показали по-добри резултати в тези три айтъма, а това важи и за целия оценъчен инструмент като цяло. Резултатите са показани на Графика 9.

Графика 9: Резултати по допълнително увреждане - аутизъм с Комуникационна матрица на Роуланд

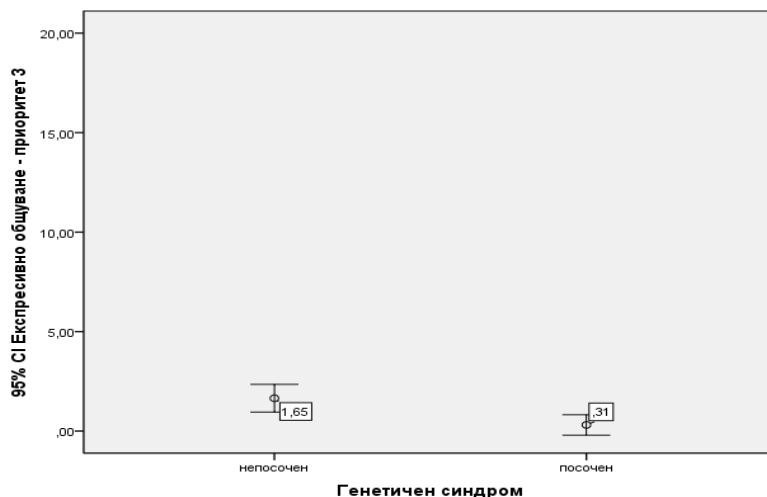

От тук се виждат и средните балове на учениците с аутизъм, които са се представили по-добре – 72.08 и балът на учениците с други допълнителни увреждания, но без аутизъм е - 62.55.

При търсене на зависимост по допълнително увреждане - генетичен синдром, в трите оценъчни процедури- Комуникационна карта, Комуникационна матрица на Роуланд и Тест-FSSI, беше открито само едно различие при един от айтъмите на Теста - FSSI.

От графика 10 става ясно, че при изследваните ученици, които са с допълнително увреждане - генетичен синдром се справят по-лошо тук и имат резултат 0.31 в сравнение със другите изследвани ученици, които имат резултат 1.65.

Графика 10: Резултати според допълнителното увреждане - генетичен синдром в айтъм Експресивно общуване,Тест-FSSI

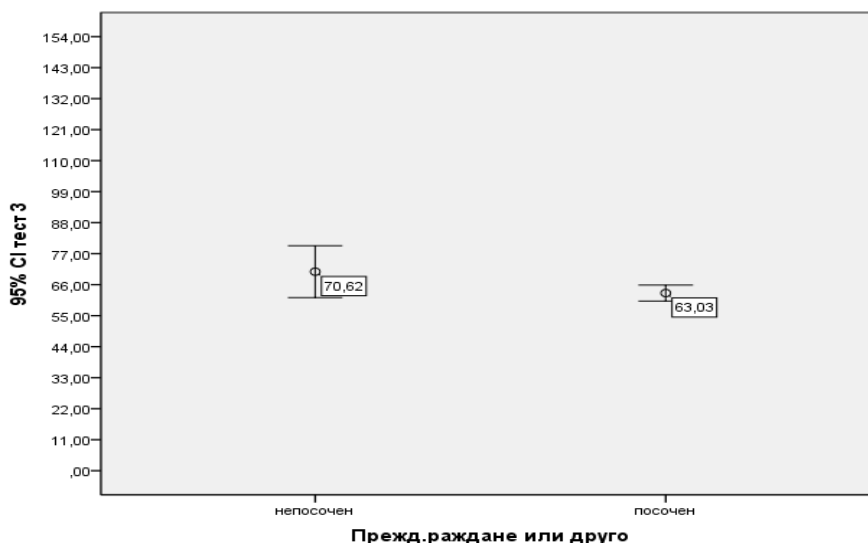

При търсене на зависимост по допълнително увреждане –ДЦП (детска церебрална парализа) и в трите оценъчни процедури не беше открито статистически значимо различие.

При търсенето на зависимости по показател Преждевременно раждане или друго, в Комуникационната карта и Теста-FSSI не бяха открити значими различия при изследваните ученици, т.е и този критерий не влияе съществено при оценяването на общуването на изследваните ученици. Но при търсенето на зависимости по показател „Преждевременно раждане», в Комуникационната Матрица на Роуланд, беше открито едно статистически значимо различие в справянето на изследваните ученици.

Тук резултатите сочат, че изследваните ученици, които са с преждевременно раждане имат общ бал от 63.03, а тези, които не са преждевременно родени показват по-добри резултати тук от 70.62. *Графика 11* показва това съотношение:

Графика 11: Резултати по допълнително увреждане-преждевременно раждане в Комуникационната Матрица на Роуланд

Направена беше и съпоставка по критерий "Възраст", но статистически значими различия и в трите използвани оценъчни инструмента на това изследване не бяха открити, т.е възрастта не оказва влияние върху комуникацията на зрително затруднените ученици с множество увреждания, включени в това изследване.

В резултат на извършения анализ можем да очертаем и следното състояние на издигнатите от нас хипотези:

Хипотеза 1: Скрининговото оценяване на функционалните умения чрез формални процедури е подходящ инструмент за определяне на базисния потенциал и настоящото равнище на функциониране на ученика, се потвърждава напълно, като алтернативният вариант се отхвърля.

Хипотеза 2: Използването на инструменти за неформално оценяване на невербални зрително затруднени ученици с множество увреждания е определящо за установяване базисните умения за общуване и дава ясна представа за настоящото равнище на комуникация на ученика, се потвърждава изцяло, като алтернативният вариант се отхвърля.

Хипотеза 3: Оценяването на видовете и равнищата на комуникационно поведение е подходящо за измерване на базисните умения за общуване и дава добра и точна представа за настоящото равнище на комуникация на ученика, се потвърждава и алтернативният вариант се отхвърля.

Хипотеза 4: Степента на зрително увреждане на невербалните зрително затруднени ученици с множество увреждания ще повлияе значително върху равнището им на общуване, не се потвърждава. Съответно се потвърждава Алтернативна хипотеза 4. Както става видно от анализа на резултатите по-горе, само при отделни айтъми в различните използвани от нас оценъчни процедури, се наблюдава по-добро представяне на слабовиждащите ученици в сравнение с напълно слепите. Тези отделни айтъми не ни дават основание да потвърдим хипотеза 4. Явно степента на зрителното увреждане, но в съчетание с различни допълнителни увреждания, не може да окаже сериозно влияние.

Изводи и препоръки

В резултат на извършения анализ на получените от изследването резултати, можем да очертаем някои основни изводи и да отправим известни препоръки за теорията и за училищната практика.

Изводи:

1. Трите подбрани от нас инструмента за оценка на комуникацията при зрително затруднени ученици с множество увреждания, показваха висока степен на вътрешна съгласуваност и консистентност, поради което Комуникационната карта, Комуникационната матрица на Роуланди Тестът за скринингово оценяване на функционалните умения-FSSI може да се разглеждат като надеждни оценъчни процедури и да се използват в училищната практика.
2. Факторът „възраст“ не е от съществена значимост при общуването на невербални зрително затруднени ученици с множество увреждания.
3. Полът при зрително затруднените ученици с множество увреждания не е значим и съществен фактор за комуникацията. Единствено в Комуникационната матрица на Роуландсе наблюдава по-добро справяне от страна на момчетата.
4. По показател „степен на нарушено зрение“ не се наблюдават значими разлики в справянето на слепите и слабовиждащите ученици и в трите използвани оценъчни процедури. Въпреки това в част от айтъмите, в които се налага използването на остатъчно зрение, е налице по-добро представяне на слабовиждащите ученици, което не е статистически значимо. Само в отделни случаи състоянието на зрението оказва влияние и е съществен фактор.
5. По показател „ допълнително увреждане“, където бяха включени: аутизъм, детска церебрална парализа (ДЦП), генетичен синдром и преждевременно раждане не се наблюдават вариации в справянето на изследваните ученици. Може да се отчете, че аутизмът оказва най-съществено влияние при невербалната комуникация на зрително

затруднени ученици с множество увреждания, но това влияние не е статистически значимо. Отделните, но много и различни допълнителни увреждания при изследваните от нас ученици, не е определящо върху настоящото ниво на общуването. По всяка вероятност броят и комбинацията от увреждания – едно, две, три и повече, ще повлияят в голяма степен върху равнището на общуване, а не всяко от уврежданията поотделно.

Препоръки:

1. Комуникационната карта на Стремъл, Комуникационната матрица на Роуланд и Тестът за скринингово оценяване на функционалните умения-FSSI, могат успешно да се използват в училищната практика за оценяване на комуникацията на зрително затруднени ученици с множество увреждания. И трите оценъчни процедури е необходимо да бъдат успешно включени за установяване на входящото равнище на общуването в началото на обучението, за текущо оценяване и за оценяване на крайното равнище на придобитите комуникационни умения. Тяхното апробиране в настоящото изследване доказва безспорно ефективността им. Използването и на трите оценъчни процедури в комбинация ще усили ефективността на цялостното оценяване на равнището на комуникацията при невербални зрително затруднени ученици с множество увреждания.
2. Да се насърчават родителите към по-активни по-целенасочено включване в процеса на оценяване на собствените си деца. За целта е нужно популяризирането на преведената от нас на български език оценъчна процедура – Комуникационнаматрица на Роуланд, специално създадена за родители. Успешни форми за обучение на родителите в използването на този инструмент могат да бъдат родителски семинари, родителски уикенди и пр, в които наред с други проблеми, да бъде засягана и разглеждана важноста и на тази проблематика.

3. Препоръчително е да бъде направен превод на български език на онлайн версията на Комуникационната матрица на Роуланд за специалисти (учители, логопеди и др.), защото това ще даде възможност на всички, които работят със зрително затруднени ученици с множество увреждания да направят оценка на комуникацията много бързо, тъй като онлайн версията на програмата генерира резултатите веднага.
4. Тъй като се оказва, че многото и различни допълнителни увреждания при изследваните от нас ученици – аутизъм, генетични заболявания, преждевременно раждане и пр., не са определящи за настоящото ниво на общуване, би било полезно бъдещи изследвания да потърсят зависимости между броя и комбинацията от увреждания и тяхното въздействие върху равнището на общуване.

Приноси на дисертационния труд

I. Приноси с научно-теоретичен характер

1. Прецизирана и анализирана е важноста на процеса на общуване при невербални зрително затруднени ученици с множество увреждания, както и значението на комуникацията при тях като цяло.
2. Чрез подходящи оценъчни процедури е установено равнището на общуване у всички невербални зрително затруднени ученици с множество увреждания в начална училищна възраст, които се обучават в двете специални училища за деца с нарушено зрение в България.
3. Обогатена е базата данни от налични в България оценъчни процедури и методики, подходящи за оценяване на невербални зрително затруднени ученици с множество увреждания.

II. Приноси с научно-приложен характер

1. Преведена е и апробирана Комуникационната матрица на Роуланд в два варианта – за специалисти и за родители. Втората – тази за родители, е качена от автора на този труд със съгласието на създателите, на официалния онлайн сайт на д-р Роуланд и вече е достъпна за всички родители на български език – www.communicationmatrix.com
2. Преведена е и апробирана Комуникационната матрица на Стремъл, която доказва своята надеждност, ефективност и изключителна практическа полза. Тя бе определена от учителите в специалните училища за деца с нарушено зрение у нас като много лесна, ясна и достъпна за използване, поради своята добра визуалност.
3. Подбраните и апробирани оценъчни процедури: Комуникационната карта на Стремъл, Комуникационната матрица на Роуланд и Тестът за скринингово оценяване на функционалните умения-FSSI, се оказаха три много подходящи инструмента за оценяване на комуникацията на невербални зрително затруднени ученици с множество увреждания. Те са с висока степен на надеждност и на вътрешна съгласуваност на айтъмите, поради което могат да се използват успешно поединично или в комбинация в училищната практика.

Заклучение

Независимо, че у нас вече има натрупан сериозен опит в обучението на ученици с множество увреждания, училищната практика все още среща значителни трудности. Въпреки че са налице немалко преведени чуждестранни оценъчни процедури за установяване състоянието на общуване при невербални ученици с множество увреждания, които са на много ниско функционално ниво, същите не се познават достатъчно добре в практиката и често не се прилагат. От това страда първоначалното, а и последващите оценявания на учениците с множество увреждания и се затруднява процеса им на обучение.

Поради тази причина преведените и апробирани от нас за първи път в България две нови оценъчни процедури – Комуникационна картана Стремъл и Комуникационна матрица на Роуланд, както и експерименталното установяване на ползата и ефективността на третия – Тест за скринингово оценяване на функционалните умения (FSSI), ще допринесат за значителното подобряване на училищната практика у нас.

Подборът на подходящи тестове, методики и процедури и тяхното адекватно приложение са базата за намиране на добър подход към ученика с множество увреждания, научаването му как да предава информация за себе си и да разбира указанията и инструкциите на учителите, както и да общува свободно на равнището, на което функционира в комуникативно отношение.

В това изследване ние установихме чрез емпиричен анализ, че поединично и в комбинация, е подходяща употребата и на трите методики – Комуникационна картана Стремъл, Комуникационна матрица на Роуланд и Тест за скринингово оценяване на функционалните умения (FSSI). По този начин могат да се оценят подробно и задълбочено зрително затруднени ученици с множество увреждания, за които досега са срещани сериозни трудности в оценяването им. Всичко това е от изключителна важност за теорията и практиката при запълването на празнината от подходящи методики за оценяване на общуването при ученици с ниско ниво на комуникационно функциониране.

Публикации по дисертационния труд:

1. Комуникационна карта за оценяване на общуването при зрително затруднени ученици с множество увреждания, Сп. „Обучение и рехабилитация на зрително затруднените“, Бр.3-4, 2013г.
2. Комуникационна матрица за оценка на невербалното общуване –инструмент специално адаптиран за родители, Сп. „Обучение и рехабилитация на зрително затруднените“, Бр.1-2, 2014г.
3. Комуникационна матрица - съвременен инструмент за оценка на общуването при невербални зрително затруднени деца с множество увреждания, Сп.“ Специална Педагогика“- под печат